

PAPHLAGONIA HADRIANOUPOLIS'İ KİLİSE A MİMARİSİ ÜZERİNE YENİ BİR DEĞERLENDİRME¹

A New Evaluation on the Architecture of Church A of Paphlagonian Hadrianoupolis

Arş. Gör. Ercan VERİM

Süleyman Demirel Üniversitesi

Isparta Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

ercanverim@sdu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4545-5290

Öz

Karabük'ün Eskipazar ilçesinde, Hadrianoupolis antik kentinde bulunan Erken Bizans Dönemine tarihlenen, "Kilise A" yapısının tanıtıldığı bu çalışmada, kilisenin tarihsel süreci, mimarisi ve bazı süsleme özelliklerine değinerek yapı hakkında birtakım yeni düşünceler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kilise A, daha önce bazı bilimsel yayınlarda incelenmiş de Bizans sanatı ve mimarisindeki yeri yeterince değerlendirilmemiştir. Bu çalışmada, kilisenin plan tasarımı, mimari plastik parçaları, yapı malzemeleri, duvar tekniği ve litürjik eserleri değerlendirilerek, kilisenin Bizans mimarisi içindeki yeri ve önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yapı, Erken Bizans Döneminde sıkça kullanılan üç nefli bazilikal planda inşa edilmiş olup doğusunda dışa taşkın yarım daire şekilli apsis, batısında da dikdörtgen biçimli nartheksi yer almaktadır. Apsisin batısında dikdörtgen bir alanı kaplayan ve üç yönden templonla sonlanan bema bulunmaktadır. 2006-2007 yıllarındaki kazı çalışmalarında, kilisenin tüm zemininin mozaikle bezenildiği tespit edilmiştir. Kazı çalışmalarından elde edilen bulgular, mimari ve süsleme özelliklerinden hareketle Kilise A, Erken Bizans Döneminde, MS V.-VI. yüzyıllar arasında tarihlenebilir.

Anahtar kelimeler: Paphlagonia, Hadrianoupolis, Kilise A, Bizans Sanatı, Bizans Mimarisi.

Abstract

In this study, the Early Byzantine Building of "Church A" from Hadrianoupolis, the ancient city in the town of Eskipazar (Karabuk province) is described with the purpose of addressing the historical process of the church and propound new opinions concerning its architectural and ornamental characteristics. Church A, has been the subject of some scientific publications to present day. However, it hasn't been adequately appreciated in terms of Byzantine art and architecture. Within this study, the

¹ Bu makalenin daha sade ve kısa hali, 23. Uluslararası Orta çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda, Hadrianoupolis Kazı Başkanı, Dr. Öğr. Üyesi Ersin Çelikbaş ile birlikte, "Paphlagonia Hadrianoupolis'i Antik Kentinde Bir Erken Bizans Dönemi Kilisesi: Kilise A" adlı başlıkla, bildiri olarak sunulmuştur (Çelikbaş ve Verim, 2019: 47-48).

plan design, architectural sculpture, building materials, wall masonry and liturgical furniture of the Church A will be evaluated, and its position and importance in Byzantine architecture will be discussed. The church was built in a frequently used three-nave basilica plan with a half circle shaped apsis, protruding to the east, and a rectangular narthex in its west. To the west of the apsis is a rectangular bema that is bordered by a plane templon on three sidesway. During the 2006-2007 excavations, it was revealed that the floors of all places of the church were decorated with mosaics. In addition to the findings from excavations, it was concluded that Church A was built in the Early Byzantine Period, during the V.-VI. centuries based on its architectural and ornamental characteristics.

Key words: Paphlagonia, Hadrianoupolis, Church A, Byzantine Art, Byzantine Architecture.

Giriş

Kilise A, Paphlagonia Hadrianoupolis'i doğu surlarının yaklaşık 1.3 km doğusunda, Eskipazar-Mengen karayolunun 150 m kuzeyinde, 40°56'11.77K-32°30'19.39D koordinatlarında, kentin *chorası* olarak adlandırılan bölgede yer almaktadır. Kilise kalıntısının bulunduğu alan ve çevresinde, adına ilişkin yazıt bulunamamış, dönem kaynaklarında da bu konuya dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Antik kent ve çevresinde, kazısı yapılan ilk kilise kalıntısı olması sebebiyle, bugüne kadar yapılan yayınlarda, "Hadrianoupolis Kilise A" olarak adlandırılmıştır. Kilisenin bulunduğu Hadrianoupolis Antik Kenti, Karabük ili, Eskipazar ilçesi sınırlarında, ilçe merkezinin yaklaşık 3.6 km güneybatısındadır. Kent, bulunduğu konum ve aynı isimdeki diğer Hadrianoupolis kentleriyle (Edirne ve Burdur Çallica'daki Hadrianoupolis) karıştırılmaması için, modern kaynaklarda Paphlagonia Hadrianoupolis'i olarak isimlendirilmektedir. Paphlagonia, Bithynia ve Galatia sınırlarının kesişme noktasından yer alan Hadrianoupolis, Erken Bizans Dönemi başında Paphlagonia eyaleti sınırlarında yer almaktaydı. İmparator I. Theodosius (379-395) ya da İmparator II. Theodosius (408-450) döneminde, Batı Paphlagonia ve Doğu Bithynia'daki bazı kentlerinin bir araya gelmesiyle Honorias eyaleti kurulmuş ve kent bu eyalete bağlanmıştır (Kulikowski, 2000: 372; Zavagno, 2009: 135; Brüggeman, 2012: 47; Drakoulis, 2012: 82-84). İmparator Iustinianus (527-565) döneminde, 535 yılında gerçekleşen idari reformlar ile Honorias eyaleti kaldırılmış, kent yeniden Paphlagonia eyaletine bağlanmış, ancak Honorias Metropolisinin varlığı devam etmiş ve Hadrianoupolis Piskoposluğu uzun yıllar bu kilise yönetimine bağlı kalmıştır (Burckhardt, 1893: 31; Schultze, 1922: 194-229; Fünfschilling ve Laflı, 2013: 7; Şahin, 2019: 15).

Paphlagonia Hadrianoupolis'i, Bizans egemenliğinde, özellikle de Erken Bizans Döneminde hem idari hem de dini açıdan en parlak dönemini yaşamıştır. Kent, 325 yılındaki I. İznik Konsili, 451'deki Kadıköy Konsili, 518 yılında gerçekleşen İstanbul Sinodu ve 680-681'de toplanan III. İstanbul Konsili gibi ekümenik ve yerel dini toplantılarda, diyakoz, rahip ve piskopos gibi farklı rütbelerdeki din adamlarınca temsil edilmiştir (Darrouzès, 1975: 42; Belke, 1996: 156; Lamberz, 2004: 66; Keleş, Çelikbaş ve Yılmaz, 2019: 200; Verim, 2019: 279-280). 520-522 civarında kentte doğan ve 605-640 yılları arasındaki bir tarihte vefat eden Aziz Alypius Stylites, Hadrianoupolis tarihi için

oldukça önemli bir kişiliktir. Aziz Alypius Stylites, kentteki bir sütun üzerinde uzun süre yaşamış, burada vaazlar vermiş ve bu dönemde sütununun çevresine Bizans İmparatorluğu'nda nadir görülen çifte manastır inşa edilmiştir (Belke, 1996: 156; Filimon, 2015: 11-31; Verim, 2019: 280). Kent, VII. yy. civarında, Bizans toprakların thema adı verilen örgütlenmesiyle, Opsikon Theması sınırlarında kalmıştır (Belke, 1996: 156; Treadgold, 2002: 130). Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar, kentteki yerleşimin VIII. yüzyıldan itibaren sona erdiğine, Hadrianoupolis'in kent statüsünü kaybettiğine işaret etmektedir (Kılavuz ve Çelikbaş, 2013: 162).

Erken Bizans Döneminde, kentin dini ve idari gelişimine bağlı olarak çok sayıda sivil ve dini işlevli yapı inşa edilmiştir. Kentte bazilikal planlı inşa edilmiş üç kilise bulunmaktadır. Bunlardan Kilise A ve Kilise B'nin kazısı tamamlanmış, Kilise C yapısında da kazı çalışmaları devam etmektedir. Bunlar dışında, arkeojeofizik çalışmalarında haç planlı yapı kalıntısı (martyrium ya da mausoleum) ile üç nefli bazilikal planlı ve üç apsisli düzene sahip bir kilise kalıntısı da tespit edilmiştir (Keleş, Çelikbaş ve Yılmaz, 2014: 273-277; Verim, 2019: 28-284). Hadrianoupolis Kilise B, kentte yer alan en erken tarihli kiliselerden biri olup iki inşa evresine sahiptir. Muhtemelen VI. yüzyılda terk edilen kilise bu tarihten yaklaşık VIII. yüzyıla kadar mezarlık alanı olarak kullanılmıştır. Bir başka kilise ise Kilise C'dir. Kilise B gibi iki inşa evresine sahip olup ilk olarak IV. yy. sonu-VI. yy. ilk yarısı arasındaki bir tarihte inşa edilmiş, muhtemelen VI. yüzyılda yeniden yapılmış ve VII. civarında terk edilmiştir (Kılavuz ve Çelikbaş, 2013: 163-168; Keleş, Çelikbaş ve Yılmaz, 2014: 273-277). Bu makalenin konusunu oluşturan Kilise A, dönemin hem mimari hem de süsleme karakterini yansıtan önemli örneklerden biridir ve yukarıda adı geçen kiliselerle hem benzer hem de farklı özelliklere sahiptir.

Yapı hakkında daha önce yapılan yayınlar incelendiğinde, çeşitli kısıtlamalar olmasından dolayı kilisenin Bizans sanatı ve mimarisi açısından yeterince değerlendirilmediği görülmektedir. Bu çalışmalarda genellikle süslemesi, özellikle mozaik zemini ön planda tutulmuş ve mimari özellikleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. E. Lafli ve A. Zâh'ın, 2008 tarihli, Hadrianoupolis arkeolojisiyle ilgili yayınında, kilisenin mimari ve süsleme özellikleri hakkında genel bilgiler verilmiş, tarihesine kısaca değinilmiş, mozaikleri karşılaştırılmıştır. Yapının mimarisi anlatılırken mimari plastik parçalar hakkında detaylı bilgi sunulmamış ve ölçüler detaylı verilmemiştir (Lafli ve Zâh, 2008: 686-694). A. Cumalıoğlu tarafından hazırlanan, Hadrianoupolis mimari plastik eserleri konulu tezde, sadece kilise kazılarında ele geçen bazı mimari plastik parçalar çalışılmış, bunlar yeterli derece anlatılmamış, litürji ve mimariyle alakalı genel bir sonuca varılmamıştır (Cumalıoğlu, 2011: 5-15). S. Patacı, yayınladığı bazı makalelerde ve Hadrianoupolis mozaiklerini tanıttığı doktora tezinde, kilisenin mozaikleri hakkında detaylı bilgilere yer vermiş, kilisenin mimarisine pek değinmemiştir (Patacı, 2011: 4-24; Patacı, 2012: 207-253). 2012-2014 tarihli yayınlarda da yapının mozaikleri ve yazıtları ön planda tutulmuş, mimari özellikleri detaylı açıklanmamıştır (Lafli ve Christof, 2012: 43; Patacı, Öz ve Lafli, 2012: 163-167; Kılavuz ve Çelikbaş, 2013: 163-165; Keleş, Çelikbaş ve Yılmaz, 2014: 273). Son olarak 2019 tarihli yayında, yapı hakkında genel bilgilere yer verilmiş, ancak konunun kent-kilise tarihiyle

alakalı olması ve yayında sayfa sınırlaması bulunmasından dolayı, kilise detaylı tanıtılamamıştır (Verim, 2019: 280-282).

Çalışmanın amacı, Hadrianoupolis Kilise A'nın, plan ve mimari özelliklerini detaylı şekilde açıklamak, mevcut kalıntılar ışığında restitüsyon önerileri sunarak bunları çizimlerle göstermek ve daha önce yapılan yayınlardaki eksiklikleri gidermektedir. Bunun yanında, kazılardan elde edilen bulgular, mimari-süsleme özelliklerinden faydalanarak yapının inşa tarihi ile kullanım sürecini açıklamak, çevredeki benzer örneklerden yola çıkarak yapının bazı sorunsallarına açıklık getirebilmek de hedeflenmektedir.

Kilise A

Mimari Tanım ve Restitüsyon: Kilise günümüze harap vaziyette ulaşmıştır. Çeşitli kotlarda, 20-155 cm yüksekliğinde ve 1 m kalınlığındaki beden duvarları, bazı mimari parçaları ve mozaikle döşeli zemininin bazı bölümleri mevcuttur (Çizim 1-2, Fotoğraf 1). Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundaki kilise, üç nefli bazilikal planlıdır. Apsis ve nartheks dahil, dıştan 24.05 x 15.86 m ölçülerindedir. (Çizim 3). Yapının batısında, dikdörtgen biçimli nartheksi ve doğusunda da içten ve dıştan daire planlı, dışa taşkın apsisi bulunmaktadır.

Kiliseye batı duvar ortası, nartheks kuzey duvarı, kuzeydoğu köşe ve güney duvar ortasında yer alan, toplam dört kapı ile girilmektedir. Kilisenin ana girişi, batı duvar ortasında yer alan, 2.41 m genişlik ve 1.01 m derinliğindeki iki basamaklı kapıdır. Nartheksin kuzey duvarında 1.74 x 1.01 m, kuzey duvarın doğusunda 1.23 x 1.01 m ve güney duvar ortasında 1.38 x 1 m ölçülerinde, tali nitelikte kapı açıklıkları bulunur. Bunlardan kuzey duvarda yer alan açıklıklar, bilinmeyen bir tarihte, moloz taş ve tuğla kullanılarak kapatılmıştır. Batı duvar ortasındaki açıklıktan, 13.87 x 3.35 m ölçülerinde, dikdörtgen biçimli, zemini mozaikle bezenmiş narthekse geçilmektedir (Fotoğraf 2). Nartheks, naostan 80 cm kalınlıktaki bir duvarla ayrılmış ve zemini naos zeminine göre 20 cm yüksek tutulmuştur. Nartheks yıkık olduğundan örtü sistemi hakkında net veriler yoktur. Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen kilise narthekslerinin ya beşik tonozla ya da düz ahşap çatıyla örtülü olduğu bilinmektedir (Millingen, 1912: 20-21; Rodley, 1994: 19; Mango, 2006: 55). Kilise A nartheksinin de içten tonoz veya ahşap tavan, dıştan ise kiremitle kaplı bir çatıyla kapatılmış olduğu düşünülebilir.

Nartheks-naos duvarında yer alan üç giriş açıklığı, güney ve kuzey duvardaki birer kapı açıklığı ile naosa geçilmektedir. Nartheks-naos duvarındaki açıklarından, ortada yer alan, 251 x 90 cm ölçülerindeki iki basamaklı ana giriş açıklığı ile orta nefe, kuzeydeki 1.19 x 0.78 m ölçülerindeki açıklıkla kuzey nefe ve güneydeki 1.26 x 0.80 m ebatlarındaki açıklıkla güney nefe geçilmektedir.² Naos, içten 13.81 x 11.37 m ölçülerindedir (Çizim 4). İki ayak dizisi ile ortadaki daha büyük boyutlu üç nefe ayrılmıştır. Naosun ana kısmını oluşturan orta nef 11.37 x 6.90 m, kuzey nef 14.22 x 2.74 m ve güney nef 14.13 x 2.75 m ölçülerinde olup neflerin genişliği 2/5 oranında düzenlenmiştir.³ Nefleri ayıran ayak

² Ortadaki açıklığın doğusundaki basamak 55 cm, doğudaki basamak 35 cm derinliktedir

³ Nef ölçüleri verilirken kuzey ve güney nef stylobatı kapsam dışında tutulmuştur.

dizileri, beş sütun ve doğu-batı uçlarda bulunan birer pilasterden ibarettir.⁴ Sütunlar *Attica A* ve *Attica B* tipi sütun kaidelerine ve iki farklı tipte yivli sütun başlıklarına sahiptir. Destekler arasındaki bağlantının kemer veya kirişle sağlandığını gösteren herhangi bir veri yoktur. Hadrianoupolis Kilise C ve Karadeniz Ereğli Ayasofyası'nda, bu bağlantının kemerle sağlandığı görülmektedir. Kilise kazılarında kiriş-arşitrav parçalarına rastlanılmaması ve çevresindeki örneklerde bağlantının kemerle sağlanması, bu yapıda kemer kullanıldığını düşündürmektedir (Çizim 5). Taşıyıcıların oturduğu nef stylobatları ve bazı sütun kaideleri in situ vaziyettedir. Kuzey ve güney nef stylobatlarının genişlikleri yer yer değişmekte ve batıdan doğuya doğru genişlemektedir. Simetrik bir forma sahip olmayan nef stylobatı parçaları, batıda genel olarak 69-74 cm, doğuda ise 79-83 cm arasında genişliklere sahiptir.

Naosta dikkat çekici en önemli husus, kuzey nefin doğu ucunda yer alan bölümdür (Fotoğraf 3). 95 cm genişlik ve 70 cm derinlikteki yarım silindirik formu niş ve hemen bunun önündeki yarım daire biçimli duvar kalıntısından oluşan bu bölümün, konumu itibarıyla litürji için yapıldığı düşünülmektedir. Nişin ön kısmında moloz taş kullanılarak örülen zemin seviyesindeki yarım daire formu duvar kalıntısı, doğu duvardaki niş ile bitişiktir. Bu bölümün vaftiz töreni için tasarlandığı; vaftiz havuzu olduğu veya bir vaftiz havuzunun buraya yerleştirildiği düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar, kuzey nefte *pastophorium* yer aldığını ve buradaki nişin *pastophorium* nişi olduğunu ileri sürmüştür (Lafli-Zäh 2008, 687; Patacı 2011, 4; Patacı 2012, 57). *Pastophorium* apsislerine alternatif olarak yapıldığı varsayılırsa, benzerinin güney nefin doğu duvarında da olması gereklidir, ancak bu alanda herhangi bir niş izine rastlanılmamıştır. Ayrıca *pastophorium* hücreleri, yani *prothesis* ve *diakonikonun* neflerden bir duvar veya kemerle ayrılması gerekmektedir, ancak buradaki yarım dairevi bölüm kuzey nef içindedir. Sonuç olarak dairesel biçimli bölümün, kesin olmamakla birlikte *vaftiz mekânı* olarak tasarlanmış olduğu düşünülmektedir.⁵

Narthekste olduğu gibi naosun örtü sistemi hakkında da net bilgiler verilememektedir. Çatıyla ilişkin bulgular, kırık vaziyette bulunan *stroter* ve *kalypter* parçalarından ibarettir. Erken Bizans Dönemine tarihlenen bazilikal planlı kilise naoslarının, genellikle içten düz veya kasetli ahşap tavanla, dıştan da iki yöne meyilli çatıyla örtüldüğü bilinmektedir (Millingen, 1912: 1; Mathews, 1971: 22; Eyice, 1988: 46; Rodley, 1994: 21; Mango, 2006: 49; Peker, 2006: 57; Koch, 2015: 39). Bu bilgilerden hareketle, naosun içten ahşap tavan, dıştan iki yöne meyilli (kuzey ve güney yönlerine), *stroter* ve *kalypter*le kaplı çatıyla kapatılmış olduğu söylenebilir (Çizim 6).

⁴ Naosun batı ucundaki pilasterler 70 x 46 cm, doğu kısmındaki pilaster 74 x 35 cm ölçülerindedir. Naosun güneydoğusunda herhangi bir pilaster izine rastlanılmamıştır, ancak bu kısımda statik gereği bir pilasterin bulunması gerekmektedir. Bunun geçmiş dönemlerde tahrip edildiği düşünülmektedir.

⁵ Vaftizhane yerine vaftiz bölümü/mekânı teriminin kullanılmasının sebebi, bu bölümün Erken Bizans Dönemi Vaftizhane binalarına oranla daha küçük boyutlu tasarlanması ve naos mozaik zemini ile aynı kotta yer almasıdır. Oysa bu dönemde inşa edilen vaftizhanelerinin genellikle kiliselerin dış kısımlarında bağımsız binalar olduğu, kilise bünyesinde olsa da büyük boyutlu tasarlandığı, ayrı bir mekan olarak ele alındığı ve basamakla inilen bir havuz bulunduğu bilinmektedir (Yazıcı 2018, 24; Yazıcı 2019, 270-277).

Kilisenin doğusunda zemini mozaikle bezeli, 6.29 x 2.32 m ölçüsünde *bema* yer almaktadır (Fotoğraf 4). Dikdörtgen planlı *bema*, "Π" biçimli, muhtemelen alçak tipli, payeli bir *temponla* çevrelenmiştir.⁶ Templonun sadece 3.46 m uzunluk ve 53 cm genişlikteki batı kısmının *stylobati* in situ durumda görülebilmektedir.⁷ Templon *stylobatının* farklı yerlerinde *balüster* ve korkuluk yuvaları görülürken, orta kısmındaki yüzey düz bırakılmıştır. 65 cm genişlikteki bu alanın *bema* giriş açıklığı olduğu düşünülmektedir.

Apsis içten ve dıştan yarım daire biçimli düzenlenmiş olup içten 6.30 x 3.51 m ölçülerindedir. Dıştan 8 metrelik genişliğiyle, cephede yaklaşık ½ oranda yer kaplamaktadır. 1.20 m duvar kalınlığına sahip apsis, oldukça harap vaziyette olup 2012 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında, duvar ve mozaikleri kısmen onarılmıştır. Apsisin kuzeydoğusunda, zemin seviyesinde günümüze ulaşan kavisli bir duvar kalıntısı görülmektedir (Fotoğraf 5). Bu kalıntının *synthronon* basamaklarının oturduğu platforma ait olduğu düşünülmektedir. Apsis mozaik zemininin bordürünü çevreleyen bu kalıntı ortalama 45 cm kalınlıktadır. Apsis duvarı ile arasında da bir bu kadar mesafe bulunmaktadır. Bu kalıntılardan yola çıkılarak apsis içerisinde, 4/5 basamaklı bir *synthronon* bulunduğu söylenebilir.⁸ Diğer kısımlarda olduğu gibi, apsisin örtüsü hakkında da herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Erken Bizans Döneminde inşa edilen benzer planlı kiliselerin apsislerinin genellikle yarım kubbeye örtüldüğü de bilinmektedir (Eyice 1988, 46). Kilise beden duvarlarının genel olarak 1 m kalınlıkta olmasına karşın, apsis duvarının 1.20 m kalınlığa sahip olması, apsisin çift cidarlı bir örtü sistemiyle kapatıldığına işaret eder. Apsisin şekli ve duvar kalınlığından dolayı, içten ve dıştan yarım kubbeye ya da içten yarım kubbe dıştan meyilli bir çatıyla kapatılmış olduğu düşünülmektedir.

Yapı Malzemesi ve Duvar Tekniği: Kilisede, yapı malzemesi olarak duvarlarda düzgün kesme taş, moloz taş, tuğla ve kiremit kullanılmıştır. Sütun, sütun kaidesi, sütun başlığı, lento, söveler, korkuluklar, *ambon* parçaları gibi taşıyıcı elemanlar ve mimari plastik eserler yerel kireçtaşından üretilmiştir. Yapının örtü sisteminde, tavan ile çatıda ahşap ve kiremit kullanıldığı söylenebilir, ancak ahşaba dair herhangi bir veri yoktur. Çatıya dair söylenebilecek tek şey, çevredeki kırık ve in situ olmayan parçalardan anlaşıldığı üzere, dıştan stroter ve kalypterlerle kaplanmış olduğudur.

⁶ Kazı çalışmalarında bazı levha parçaları bulunsa da bunların templona ait olup olmadığı belirtilmemiştir. Ayrıca sağlam bir balüster veya templon sütununa da rastlanılmamıştır. Templonun harap durumundan dolayı düzeni hakkında kesin bilgiler verilememektedir, ancak *stylobati* üzerinde açılmış levha ve balüster yuvaları ile kazı çalışmalarında herhangi bir templon arşitravi parçasına rastlanılmaması alçak tipli olduğunu düşündürmektedir.

⁷ 2-3 cm derinliğe sahip balüster yuvaları kare biçimli olup kenarları 25 cm uzunluktadır. Templon levha yuvaları, biri haricinde tahrip olmuştur, bu sebepten dolayı ölçüleri kesin olarak verilememektedir. Sağlam olanı, 112 cm uzunluk, 15-21 cm genişlik, 2-4 cm derinliktedir.

⁸ Benzer *synthronon* kalıntısına Hadrianoupolis Kilise C yapısında da rastlanılmış, yaklaşık 1.30 m genişliğe sahip *synthrononun* 6 basamaklı olduğu tespit edilmiştir (Verim 2019, 283).

Kilise beden duvarlarının kalınlıkları yer yer değişmektedir. Farklı noktalardan alınan ölçülere göre, duvarlar 98-103 cm kalınlığa sahiptir. Kuzey, güney ve batı beden duvarlarının ortalama 1 m kalınlığa sahip olduğu söylenebilir. Apsis duvarı 120 cm, nartheks-naos duvarı da 80 cm kalınlıktadır.

Yapının en sağlam duvarı, 1.55 m yükseklikteki güney duvarıdır. Güney duvarda alttan üstte doğru sırasıyla, dört sıra moloz taş, dört sıra tuğla ve bir sıra moloz taş dizilimi görülmektedir (Fotoğraf 6). Bu duvar kalıntısından anlaşılacağı üzere, duvarlar taş ve tuğlaların alternatif dizilimleri ile oluşturulmuş, almaşık duvar tekniğinde (*opus mixtum*) örülmüştür. Duvar örgüsündeki tuğlalar 3-3.5 cm kalınlıkta olup derinlik ve genişlikleri farklılık göstermektedir. Genel olarak 16-24 cm genişliğe sahip tuğlaların derinliği ortalama 34 cm'dir.

Süsleme Özellikleri: Kilise gerek taş işçiliği gerekse mozaik döşemeleri ile oldukça zengin bir süsleme programına sahiptir.⁹ Yapı duvarlarının büyük oranda yıkık vaziyette olmasından dolayı cephelerin düzeni ve süsleme programı hakkında detaylı bilgi verilememektedir, ancak kazılarda tespit edilen, yerel kireçtaşından üretilmiş mimari plastik parçalardan yola çıkılarak iç mekânın ve litürjik elemanların süsleme özellikleri hakkında birtakım bilgiler sunulabilir

Narthekste bulunan yarı oranda korunabilmiş, in situ olmayan lento parçasının, kapı lentosu olduğu düşünülmektedir (Levha 1).¹⁰ Alt kısmında dik açılı iki şeritten oluşan 6 cm kalınlıkta fascia yer alır. Bunun üst kısmında 5 cm kalınlıkta dış bükey ve 7 cm kalınlıkta içbükey silme görülür. Ortasına Latin haçı kabartması işlenmiştir. Bu parçanın yakınlarında birbirleri ile benzer işçilikte söve parçaları bulunmuştur (Fotoğraf 7). İşçilik açısından lento ile benzeşmektedirler, ancak ölçülerinde küçük farklılıklar vardır ve üzerlerinde haç motifi bulunmamaktadır.¹¹ Bu parçalar haricinde, daha önceki çalışmalarda geison parçası olarak tanımlanmış, dört adet mimari plastik parça bulunmaktadır (Cumalıoğlu 2011, 104-107). Ölçüleri, bezemesi ve benzerlikleri göz önüne alındığında bunların lento veya sövelere ait olduğu söylenebilir. Tespit edilen bu parçalar ışığında, kilisenin oldukça gösterişli bir girişe sahip olduğu düşünülmektedir.

Naosta, yerel kireçtaşından üretilmiş birçok sütun kaidesi ve sütun kaidesi parçası ele geçirilmiştir. Sütun kaidelerin sadece biri in situ durumda bulunmuştur.¹² Kuzey nef stylobatının doğusunda in situ durumda bulunan Attika A tipindeki 1 nolu sütun kaidesi, hafif kırık ve çatlaklara rağmen sağlam vaziyettedir (Levha 2).¹³ Kaidenin plinthosu kare biçimlidir ve sade tutulmuştur. Bunun üstünde altta üste doğru sırasıyla; sade ele alınmış torus, spira, trokhilos ve alt kısmı tek yivli boyun yer alır. Boyun üst yüzeyinin ortasında 5 cm çap ve 8 cm derinlikte kurşun yuvası, 20 cm uzunlukta kurşun

⁹ Bu çalışmada, yapının mimarisine ve litürjik kuruluşlarıyla alakalı mimari plastik parçalar tanıtılmış, zemin mozaikleri başka bir yayına konu olması sebebiyle kapsam dışı tutulmuştur.

¹⁰ Ölçüleri: Yükseklik: 25 cm, Uzunluk: 142 cm, Genişlik: 58 cm.

¹¹ Ölçüleri: Y: 55 cm, U: 159 cm, G: 55 cm.

¹² Kaidelerin sınıflandırılmasında, S. Y. Ötüken'in yaptığı ve alandaki birçok araştırmacı tarafından kullanılan tipoloji esas alınmıştır (Ötüken 1996, 161).

¹³ Ölçüleri: Y: 30 cm, Çap: 48 cm, Plinthos Y: 11 cm, Plinthos Kenar U: 65 cm, Torus Kalınlık: 5 cm, Spira K: 1 cm, Trokhilos K: 5 cm, Boyun Y: 14 cm.

oluğu görülmektedir. Bu kaide haricinde Attika A tipinde, kırık vaziyette, in situ olmayan bir kaide daha bulunmaktadır (Cumalıoğlu, 2011, 79). Alanda bulunan Attica B tipindeki kaidelerin sayısı Attica A tipine göre daha fazladır, ancak Attica B tipindeki kaidelerin hepsinde yoğun tahribat gözlemlenmiştir. Bu nedenle ölçüleri hakkında detaylı bilgi sunulamamaktadır. Naosta, in situ olmayan vaziyette bulunmuş Attica B tipindeki 2 nolu kaide kırık olup bu tip hakkında genel bilgi sunmamızı sağlamaktadır (Levha 3).¹⁴ Alttan üste doğru; oldukça tahrip olmuş durumda, sade ele alınmış plinthos, torus, spira ve boyun yer alır. Naosta bundan başka, benzer işçilik ve ölçüye sahip yedi sütun kaidesi parçası yer almaktadır (Cumalıoğlu, 2011, 80-87).

Kilisede yalnızca yivli sütun başlıkları kullanılmıştır.¹⁵ Yivli sütun başlıkları, bezeme özelliklerinden yola çıkılarak bu çalışmada, Tip 1 ve Tip 2 şeklinde gruplandırılmıştır. Tip 1 grubundaki sütun başlıklarının kalathosunda yivlerin sayısı fazladır ve bunlar tek ince şeritle çevrilidir. Tip 2 grubuna giren başlıklarda ise yiv sayısı Tip 1'e oranla daha azdır, yivlerin üst kısımları daha kalındır ve yivler arasında fazladan bir şeride yer verilmiş, bu şerit üstte ok ucu kabartmasıyla sonlanmıştır. Ayrıca ilk grupta kalathos üst bileziği sade tutulmuş, Tip 2'de ise kalathos üst bileziğinde ok ucu motifi işlenmiştir. Her iki tipteki başlıkların abakusları sade tutulmuş olup kalınlığı 5-12 cm arasında değişmektedir.¹⁶ Tip 1 grubundaki 1 nolu sütun başlığı üzerindeki kırık ve çatlaklara rağmen sağlam durumdadır.¹⁷ Kare yakın dikdörtgen biçimli abakusu sade tutulmuştur. Kalathosta 24 yiv yer alır, bunlar üstte yarım daire biçiminde sonlanmak olup alt kısımlarında ok ucu kabartmasına yer verilmiştir. Ölçüleri birbirinde farklı olan yivler, dört yönden hafif kabartma tekniğindeki şeritle çevrilidir (Levha 4).¹⁸ Benzer biçimli 2 ve 3 nolu başlıklarda büyük oranda sağlam vaziyettedir. Bezeme açısından benzemekle birlikte, ölçülerde küçük farklılıklar bulunmaktadır. Tip 2 grubuna giren 4 nolu başlığın abaküsü büyük oranda tahrip olmuştur, kalathosunda da kırık ve çatlaklar görülmektedir (Levha 5).¹⁹ Yiv sayısı net olarak tespit edilememekle birlikte, yapılan hesaplamalara göre toplam 16 olmalıdır. Yivlerin genişlikleri 5-6 cm arasında değişmektedir ve alt kısımlarında yüzeyden 2 cm yüksek tutulmuş ok ucu kabartmalarına yer verilmiştir. Her iki yiv arasında 1 cm kalınlıkta ince bir şerit kabartmasına yer verilmiş, böylece bu alanda ince ve hafif derin iki oluk oluşturulmuştur. Kalathos üst bileziğinde, bu oluk ve şeridin sona erdiği noktalara, ok ucu kabartması işlenmiştir.

¹⁴ Ölçüleri: Y: 30 cm, Ç: 42 cm, PY: 9 cm, TK: 5 cm, SK: 1 cm, BY: 12 cm.

¹⁵ Bu sütun başlıkları, sanat tarihi terminolojisinde yivli, ters çan, çanak, oluklu, dil bezekli ve palmet tip olarak isimlendirilmektedir (Arslan 2014, 34). Bu çalışmada yivli sütun başlığı adı altında iki tipte incelenmiştir.

¹⁶ Ölçülerde abakusların ortalama kalınlığı verilmiştir.

¹⁷ Ölçüleri: Y: 45, Kalathos Alt Bilezik Çapı: 37, Kalathos Üst Bilezik Çapı: 56 cm / Kalınlığı 5 cm, Abakus: 64 x 57 cm, Abakus Kalınlığı: 8 cm.

¹⁸ Yivler, 2-4 cm genişlik, 2-3 cm derinlikte yapılmıştır. Yivler arasındaki şeritler ise her yivde 1 cm kalınlıktadır.

¹⁹ Ölçüleri: Y: 40 cm, KABÇ: 40 cm, KÜBÇ: 52 cm, KÜBK: 5 cm, AK: 10 cm.

Orta nef ve yan nef çevresinde, in situ olmayan, yerel kireçtaşıdan üretilmiş çok sayıda sütun parçası tespit edilmiştir. Oldukça sade tutulmuş sütunların, alt ve üst kısımlarındaki bilezikler tek bezeme unsuru sayılabilir. 1 nolu sütun parçası, 162 cm uzunlukta olup gövdesinin çapı 35 cm'dir. Uç kısmında, 5 cm kalınlık ve 37 cm çapta bilezik yer almaktadır (Levha 6). 2, 3 ve 4 nolu sütun parçaları, çaplarındaki küçük farklılıklar dışında bu sütun ile benzer özelliktedir (Fotoğraf 8). 5 nolu sütun parçası, 40 cm uzunlukta olup gövde çapı 23 cm'dir. Uç kısmında 5 cm kalınlık ve 24 cm çapta bilezik yer alır. Diğer sütunlardan farklı olarak gövdesinde murç ve tarak izleri görülmektedir (Levha 7). Çapının diğerlerine göre farklı olmasından dolayı, bu sütun parçasının *kiborium* veya pencere açıklıklarında kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Yukarıda açıklanan sütun, sütun kaidesi ve sütun başlıkları gibi mimari plastik parçalar, iç mekanın oldukça gösterişli düzenlendiğini göstermektedir.

Naosun güneydoğusunda in situ olmayan, yerel kireçtaşıdan üretilmiş birkaç ambon parçası tespit edilmiştir (Lafli ve Zâh 2008, 639). En büyük boyutlu ve sağlam parça, yarısı korunabilmiş ongen (decagon) ambon podyumudur (Levha 8). Kalınlığı 23 cm, uzunluğu 72 cm, genişliği min. 85 cm, max. 123 cm'dir. Alt kısmının ortasında 6 cm derinlik ve 62 cm çapta, *Khristogram* işlenmiş içbükey madalyon yer almaktadır.²⁰ Khristogramın merkezi ile sağlam olan düz kenar arasındaki uzaklık 66 cm'dir. Bu bilgiden hareketle ambon podyumunun 122 uzunluğa sahip olduğu söylenebilir (Çizim 7). Ongen biçimli podyumun iki kenarı düz, sekiz kenarı hafif içbükey biçimlidir.²¹ Yüzeyler, ortasında yer alan 4 cm kalınlıktaki dışbükey bir silmeyle iki bölüme ayrılmaktadır. Bunun üstünde dik açılı iki şeritten meydana gelen fascia yer alır. Altında da yine iki şeritli fascia işlenmiştir, ancak buradaki şeritler arasında kalan yüzeyler hafif içbükeydir. Ambonla ilişkili ikinci parça, podyum korkuluğuna aittir. Podyumla uyumlu olarak korkuluğun görülebilen iki kenarı, hafif içbükey düzenlenmiş ve uçları sivri ele alınmıştır. Korkuluğun yüzeyleri ise iki silmeyle sınırlandırılan dikdörtgen çerçeve içine alınmış, bunların içine globuslu haç işlenmiştir. Son parça ambon merdiven korkuluğuna aittir. Mevcut parçadan anlaşıldığı üzere, merdiven korkuluğu bezeme açısından üç bölümlü düzenlenmiştir. Sol kısmı paye biçimlidir, dış yüzeyinde iki içbükey düz şeritten oluşan dikdörtgen profil görülür. Sağ kısmı, ortada yer alan düz bir şeritle iki bölüme ayrılmıştır. Alt kısımda, içbükey-dışbükey silmelerle çevrili üçgen, üst kısmında ise benzer silmelerle çevrili dörtgen işlenmiştir (Cumalıoğlu, 2011, 109-111).

Templon ait olabilecek levha ve balüster parçaları oldukça az sayıda bulunmuştur. Kazılar esnasında tespit edilen balüster topuzu ve levha parçasının, templon çevresinde bulunmasından dolayı templona ait olduğu düşünülmektedir. Levha büyük oranda kırık vaziyettedir, 15 cm kalınlıktaki alt kısmı içbükey-dışbükey silmelerle profillendirilmiştir. Levhanın kalınlığı ile templon stylobatı levha yuvası genişliğinin yakın olmasından dolayı templon levhası olduğu düşünülmektedir. Üst kısmında, ince ve kalın silmelerle sınırlandırılmış bir çerçevenin izleri görülmektedir. Balüsterin üst

²⁰ Khristogram, bir Yunan haçı ve bir çapraz haçtan meydana gelmektedir. Uçları dışbükey kenarlara sahip haç kollarının beşi sağlam, üçü harap vaziyettedir. Haç kollarının uzunluğu 23-27 cm arasında değişmekte olup kalınlıkları 3 cm'dir.

²¹ Düz kenar 73 cm, içbükey kenarlardan kısa olanlar 27 ve uzunları 39 cm uzunluğa sahiptir.

kısımında yer alması gereken topuz parçası kırık vaziyette bulunmuştur.²² Üzerinde herhangi bir bezeme unsuruna rastlanmayan, aşağıdan yukarı doğru genişlemekte olan parçanın yüzeyi oldukça pürüzsüzdür (Fotoğraf 9).

Tarihlendirme: Kilise A ve çevresinde yapılan kazılarda inşa tarihi, bani bilgisi veya kime ithaf edildiğini gösteren herhangi bir yazıt bulunmamıştır. Yapılan araştırmalarda da adı ve inşa tarihine ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanılmadığından, kilisenin inşa tarihi veya adı hakkında net bilgiler verilememektedir. Yapılmış yayınlarda mimarisi, özellikle de mozaik işçiliği ve üslubundan hareketle V.-VI. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Lafli ve Zâh, 2008: 686-693; Kılavuz ve Çelikbaş, 2013: 165; Keleş, Çelikbaş ve Yılmaz, 2014: 273). Kazılardan elde edilen sonuçlar da bu tarihte inşa edildiğini göstermektedir.

Kazılarda ele geçen seramik ve sikke gibi buluntular, kilisenin kullanım evresi hakkında ipuçları verir. G. K. Şahin tarafından hazırlanan Hadrianoupolis seramikleriyle ilgili tezde ve E. Lafli-G. K. Şahin'in kitabında, kilise kazılarında tespit edilen bazı seramik parçaları 600-725 yılları arasında tarihlendirilmiştir. (Şahin, 2015: 343, 373, 446; Lafli ve Şahin, 2016: 256). Kullanım evresiyle ilişkilendirilebilecek bir diğer buluntu ise İmparator III Leo (717-741) dönemine ait gümüş sikkedir (Lafli ve Zâh, 2008: 690; Lafli, Lightfoot ve Ritter, 2016: 201). Bu bilgiler ışığında, kilisenin VIII. yy. ortalarına kadar işlevini sürdürdüğü söylenebilir.

Kent ve çevresinde, VIII. yy. sonrasına dair yazılı kaynakların bulunmaması ve kazılarda belirtilen dönem sonrasına dair bulguya rastlanılmaması, VIII. yy. ikinci yarısında, Hadrianoupolis kenti ve civarındaki yerleşimin, bilinmeyen bir sebepten ötürü terk edildiğini göstermektedir (Keleş, Çelikbaş ve Yılmaz, 2014: 273; Verim, 2019: 280). Bu durum, muhtemelen Kilise A'yı da etkilemiş ve yapı VIII. yy. ikinci yarısında terk edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Kilise A, Hadrianoupolis kent surları dışında, Bizans Döneminde kentin *chorası* olarak adlandırılan bölgede bulunmaktadır. Kilisenin bulunduğu konum, kent merkezi haricinde yakın çevresinde de yerleşim olduğunu göstermektedir. Bulduğu konumdan dolayı Hadrianoupolis *chorasında* inşa edilmiş bir mahalle kilisesi veya manastır kathedikonu olarak inşa edildiği düşünülmektedir, ancak bu düşünceyi destekleyecek herhangi bir veri bulunmamaktadır.²³ Gelecek yıllarda kilise çevresinde yapılacak kazılar sonucunda kilisenin işlevine dair somut verilere ulaşılması planlanmaktadır. Kilise tespit edilen mimari plastik parçalar, litürjik kuruluşlar hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Kazılarda ele geçen korkuluk ve podyum gibi

²² Ölçüleri: Y: 18 cm, Alt Ç: 12 cm, Üst Ç: 17 cm.

²³ Hadrianoupolis kentinde, Aziz Alypius Stylites'in yaşam süresinde bir çifte manastır kurulduğu kaynaklarda geçmektedir. Ancak, bu manastırın kent merkezinde kurulduğu ileri sürülmektedir (Filimon, 2015: 21-31; Verim, 2019: 280-284). Bu kilisenin de bahsi geçen manastıra ait olmasa bile kent chorasında yer alan bir başka manastıra ait olabileceği düşünülmektedir.

mimari plastik parçalar, kilisenin ongen podyuma sahip çift yönlü ambona sahip olduğunu göstermektedir. Korkuluk ve balüster gibi parçalar ise zemin kısmı günümüze ulaşan bemanın alçak tipli, "II" biçimli bir templatla çevrelediğini göstermektedir. Bu ikisi dışında, kilisenin doğusundaki duvar kalıntıları, apsiste synthoronon basamaklarına yer verildiğini ve naosun kuzeydoğusunda vaftiz için bir bölüm oluşturulduğu düşündürmektedir. Diğer litürjik kuruluşlara (solea, altar ve kiborium) dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Kalan izlerden anlaşılacağı üzere, yapı pek fazla değişikliğe uğramamıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla, kilisenin geçirdiği değişiklikler; kuzey duvarın doğu ve batısındaki kapı açıklıklarının bilinmeyen bir tarihte kapatılması ve muhtemelen güney duvar ortasına yeni bir giriş açıklığı açılmasıdır. Bu değişimlerin hangi tarih diliminde gerçekleştiğine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bunların dışında yapının kuzeydoğusunda ve güneydoğusunda, işlevi henüz tespit edilemeyen iki mekanın kalıntısı da görülmektedir. Duvar örgüsünden anlaşıldığı üzere bu iki mekan, kiliseye geç bir tarihte eklenmiştir. Giriş açıklıklarında olduğu gibi bu iki mekanın inşa tarihi hakkında herhangi bir veri bulunmamaktadır.²⁴

Mimari ve plan özelliklerine bakıldığında Kilise A, Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilen birçok kilise ile benzer özellikler taşımaktadır.²⁵ Bu döneme tarihlenen kiliseler, üç nefli bazilikal olanda inşa edilmiş, doğusunda apsis ve batısında narthekse yer verilmiştir. Bu dönem kiliselerinin apsisleri, farklı özellikler taşımaktadır; genellikle içten yarım daire biçimli ele alınırken, dıştan yarım yuvarlak, üç-beş-yedi cepheli düzenlenmiştir (Millingen, 1912: 1; Mathews, 1971: 22; Eyice, 1988: 46; Peker, 2006: 55). Kilise A'nın apsisi ise hem içten hem dıştan yarım daire biçimlidir.

Kilise duvarlarının almaşık teknikte örülmesi de dikkat çekici hususlardan biridir. Bilindiği üzere, Bizans Dönemi'ne ait yapılar, mimari tasarım, duvar tekniği ve yapı malzemesi, açısından, başkent ve eyalet üslubu altında incelenmektedir (Mango, 2006: 10; Koch, 2015: 85). Başkent üslubu, Konstantinopolis ve yakın çevresi, eyalet üslubu ise Bizans İmparatorluğu sınırlarındaki tüm eyaletlerde etkilidir. Başkent üslubunda inşa edilen yapıların duvarları genellikle almaşık duvar tekniğinde örülmüş, bazilikal planlı kiliselerin örtüş sisteminde ahşap tavan ve çatı kullanılmıştır. Eyalet üslubunda ise yapı malzemesi ve örtü sistemi gibi özellikler, yöreden yöreye farklılık göstermektedir. Anadolu örneklerine bakıldığında, kilise duvarlarının, genellikle taş kullanılarak örüldüğü görülmektedir. Karaman, Mardin ve çevresi ile Suriye bölgesindeki münferit

²⁴ Bu mekanların işlevi ve çevresinde başka mekan kalıntısı olup olmadığı tespit etmek için 2013 yılında, kilisenin dört yönünde, belirli aralıklarla 22 sondaj açılmış, ancak herhangi bir duvar kalıntısına rastlanılmamıştır.

²⁵ Türkiye'deki Büyükçekirli Bazilikası (IV-VI. yy.), Andriake B Kilisesi (V. yy. başı), Zenonopolis Kilisesi (V. yy.), Olympos 1 ve 7 Nolu Kilise (V.-VI. yy.), Antalya İdyros Kilisesi (V.-VI. yy.), Kelenderis Agora Bazilikası (V.-VI. yy.), Marmaraereğlisi Perinthos Bazilikası (V. yy. sonu-VI. yy. başı), Başara Güney Kilise (Erken Bizans Dönemi inşa evresi) ve yurt dışındaki Selanik Akheiropoietos Bazilikası (V. yy.), Mastichari Aziz Ioannes Prodromos Bazilikası (V. yy.), Tabarka Bazilikası (400 civarı), Stobi Piskopos Philip Bazilikası (V. yy. ilk yarısı), Nea-Anchialos A Bazilikası (470 civarı) ve Voskohoria Bazilikası (VI. yy. başı) gibi kiliseler, genel mimari özellikleri itibarıyla Kilise A ile benzeşmektedir (Hoddinott 1963, 162, 183-185; Krautheimer 1965, 82, 94, 141-142; Alp 2010, 11; Eser 2011, 88; Erdek 2014, 62; Rodley 1994, 22; Akaslan vd. 2015, 153; Demir 2015, 30; Yazıcı 2019, 129-153; Evcim-Öztaşkın 2019, 132-144).

örneklerde, nefler taştan yapılmış tonozla örtülmüştür (Ward-Perkins, 1958: 52-53; Eyice, 1988: 46; Peker, 2006: 57; Koch, 2015: 82-92). Hadrianoupolis sınırlarında yer alan Kilise A, yapı malzemeleri ve almaşık duvar tekniği kullanımı ile kentte başkent üslubunun etkili olduğunu göstermektedir.

Paphlagonia Hadrianoupolis'inde yer alan Kilise B ve Kilise C adlı yapılar hem mimari hem de süsleme özellikleri ile Kilise A ile büyük benzerlik göstermektedir. Kilise B, Kilise A gibi üç nefli bazilikal planlı olup doğu cephesi tek apsisli düzene sahiptir. Ölçüleri, yapı malzemesi, duvar tekniği, beması, taşıyıcı sistemi, giriş açıklıklarının konumları, orta nef ile yan neflerin 2/5 oranıyla da Kilise A ile benzeşmektedir. Kilise B, iki farklı inşa evresine sahip olması, VI. yüzyılda terk edilmesi ve bu süreçten sonra içi ve çevresinin mezarlık alanı olarak kullanılması, çift nartheksli (endonartheks ve egzonartheks) düzeni ve dıştan 27.50 x 14.90 m ölçüsü ile Kilise A'dan ayrılmaktadır (Verim, 2019: 282-283). Bunun dışında Kilise A'nın apsisi cephede 1/2 oranda yer kaplarken bu oran Kilise B'de 3/5'tir. Kentteki Kilise C yapısı da ikinci inşa evresindeki mimari tasarımı, ölçüsü, seramik, mimari plastik parçalar gibi buluntularıyla, Kilise A ile büyük benzerlik taşımaktadır. Her iki yapının ortak özellikleri; apsilerin cephede 1/2 oranda yer kaplaması, kuzey nef doğu ucunda yarım daire biçimli nişlere yer verilmesi, yivli sütun başlıkları kullanılması, benzer yapı malzemesi ve tekniğin uygulanmasıdır. Kilise C kazı alanındaki stratigrafiye bakıldığında, seramik ve sikke gibi buluntular ışığında, ikinci inşa evresi, V. yy. sonu-VI. yy. başına tarihlendirilmektedir (Çelikbaş, 2019a: 76; Çelikbaş, 2019b: 292; Oyarçin, 2019: 445). Kilise C'de yürütülen kazısının tamamlanması ve bu çalışmalardan elde edilebilecek olan yazılı kaynaklara ulaşılması halinde, Kilise A'nın inşa tarihi hakkında da daha net bilgiler verilebilmesi umulmaktadır. İki yapı arasındaki önemli farklar ise neflerdeki 2/3'lük oran, apsisin içten yarım yuvarlak dıştan ise beş cepheli tasarımı, litürjik mimari plastik eserlerin vişneçürüğü renkli mermerden yapılması, bemaadaki opus sectile tarzı mozaik ve bema-apsis duvarının Prokennesos mermeri ile kaplanması sayılabilir. Kiliseler dışında, kentte yer alan ve V.-VI. yüzyıla tarihlenen Domus, Hamam A, Hamam B ve Tonozlu Yapı gibi yapı kalıntıları da yapı malzemeleri ve duvar teknikleri ile Kilise A ile benzeşmektedir (Kılavuz ve Çelikbaş, 2013: 163-176; Keleş, Çelikbaş ve Yılmaz, 2014: 273-277).

Roma ve Bizans Dönemi'nde daha çok Paphlagonia bölgesi olarak tanınan, Bizans döneminde bir dönem Honorias eyaleti olarak anılan ve günümüzde Batı Karadeniz olarak adlandırılan bölgede, Erken Bizans döneminde çok sayıda bazilikal planlı kilise inşa edildiği düşünülmektedir, ancak bunlardan çok azı harap vaziyette günümüze ulaşabilmiştir. Bölgede yaptığımız yüzey araştırmalarında Düzce ve Sinop illerinde birer, Zonguldak ve Bolu ilinde ikişer adet üç nefli bazilikal planlı kilise ve kilise kalıntısı tespit edilmiştir. Karadeniz Ereğli Ayasofyası (V.-VI. yy.), Karadeniz Ereğli Göktepe Köyü Kilise Kalıntısı (V.-VI. yy.), Bolu Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı (V. yy.), Akçakoca Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı (V.-VI. yy.), Mengen Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı (VI. yy.) ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi Kalıntısı (V.-VI. yy.), üç nefli bazilikal planlı tasarımlarıyla Hadrianoupolis Chora Kilisesi ile benzeşmektedir (Hill 1995, 222-230; Belke 1996, 231; Kozdere vd. 1998, 117; Güneş vd. 2011, 29, 358; Gür 2019, 250-257). Bunlardan Karadeniz Ereğli Ayasofyası, Göktepe Köyü Kilise Kalıntısı, Mengen Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi Kalıntısı'nda, Kilise A'da

olduğu gibi içten ve dıştan yarım daire biçimli apsis görülür. Bolu Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı ve Akçakoca Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı'nun apsisi ise içten yarım daire formlu olup dıştan beş cepheli düzenlenmiştir. Mengen Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi Kalıntısı gibi yapılarda bölgedeki diğer kiliselerden farklı olarak pastophorium hücrelerine yer verilmiş, Mengen'de pastophoriumların doğu kenarına yan apsisi eklenmiştir. Kilise, litürjik kuruluşlarına dair izler ile bölgedeki diğer kiliselerden ayrılmaktadır. Hadrianoupolis kiliseleri haricinde, bölgede bulunan diğer kiliselerde bemaya dair herhangi bir iz görebilmek mümkün değildir. Benzer hususlar ambon, templon, synthronon gibi litürjik kuruluşlar için de geçerlidir.²⁶ Batı Karadeniz'de yer alan kilise kalıntılarında bakıldığında, genel olarak aynı yapı malzemelerinin kullanıldığı ve duvarların almalı duvar tekniğinde örüldüğü dikkat çekmektedir. Bu durum Hadrianoupolis dışında, Batı Karadeniz'in tamamında başkent üslubunun etkili olduğunu göstermektedir. Kiliselerin ölçüleri, nef oranları, apsilerin şekli ve cepheden kapladığı oranlara bakıldığında ise farklılıklar görülmektedir. Bu hususlar, zaten üzerinde herhangi bir inşa yazıtı olmayan bölge kiliselerinin, inşa tarihleri ve tarihsel süreçlerinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Kilise A, Batı Karadeniz Bölgesi'nde, harap durumda olmasına rağmen, günümüze ulaşabilmiş ve planı okunabilen nadir örnekler arasında yer almaktadır. Bazilikal planlı tasarımı, mimari özellikleri, litürjik mimari plastik parçaları, mozaik tekniği ve içeriği açısından, Hadrianoupolis Kilise A yapısı, Erken Bizans Dönemi, sanat ve mimari anlayışını yansıtan, bölgedeki önemli kiliselerden biridir. Bu çalışmada, kilisenin mimarisi, mimari plastik parçaları ve tarihsel süreci, en ayrıntılı şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Hadrianoupolis kentinde, gelecek yıllarda yapılacak kazılarda, yapıyla ilgili yazılı belgelere ve birtakım bulgulara ulaşılması halinde, kilise hakkındaki bazı sorun ve eksikliklerin giderileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akaslan, M., Demirci, D., Perçin, Ö. ve Labarre, G. (2015). L'église paléochrétienne de Bindeos (Pisidie). *Anatolia Antiqua (Eski Anadolu)*, XXIII, 151-178.
- Alp, A. O. (2010). *The Newly Discovered Middle Byzantine Churches from Phrygia*; In H. Buchwald (Eds), *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries*. (p. 9-20), St. Petersburg: The State Hermitage Publishers.
- Arslan, A. (2014). *Konya Çevresi Bizans Dönemi Mimari Plastikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Belke, K. (1996). *Tabula Imperii Byzantini 9: Paphlagonien und Honorias*, Wien: Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- Brüggeman, T. (2012). *Paphlagonia Between Goths, Sasanids and Arabs (3rd-8th centuries AD)*; In Gocha R. Tsetskhladze (Ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history*. (p. 45-52), Oxford: Archaeopress.

²⁶ Batı Karadeniz'deki diğer kiliselerde yukarıda sayılan litürjik kuruluşlara yer verildiği düşünülmektedir, ancak işlev değişikliği, kazılarının tamamlanmaması ve tahribatlar gibi sebeplerden ötürü litürjik kuruluşlara dair herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır.

- Burckhardt, A. (1893). *Hieroclis Synecdemus: accedunt fragmenta apud Constantinum Porphyrogenetum seoata et nomina urbiium mutata*. Leipzig: In Aedibus B. G. Teubneri.
- Cumalıoğlu, A. (2011). Hadrianoupolis ve Çevresi Geç Antik – Erken Bizans Mimari Plastik Örnekleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çelikbaş, E. (2019a). Hadrianoupolis Kilise C Yapısı'nda Ele Geçen İki Adet Yün Tarağı Üzerine Değerlendirme, *TÜBA-KED*, 20, 73-82.
- Çelikbaş, E. (2019b). Hadrianoupolis Kilise C Mozaikleri Konusunda Bir Ön Değerlendirme: Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu, 11-12 Ekim 2019, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.
- Çelikbaş, E. ve Verim, E. (2019). Paphlagonia Hadrianoupolis'i Antik Kentinde Bir Erken Bizans Dönemi Kilisesi: Kilise A. 23. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 6-8 Kasım 2019, Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları.
- Darrauzès, J. (1975). Listes Épiscopales du Concile de Niceé (787). *Revue des études Byzantines*, 33, 5-76.
- Demir, G. (2015). *Zenonopolis Kilisesi ve Erken Bizans Mimarlığı İçindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Drakoulis, D. P. (2012). *Regional transformations and the settlement network of the coastal Pontic provinces in the Early Byzantine period*; In Gocha R. Tsetskhladze (Ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history*. (p. 79-96), Oxford: Archaeopress. Oxford: Archaeopress.
- Erdek, Ş. Y. (2014). Perinthos-Herakleia Bazilikası Taban Döşemelerinin Konservasyonu. *JMR*, 7, 61-75.
- Eser, E. (2011). *Kelenderis Agora Bazilikası Zemin Mozaiki Üzerindeki Hayvan Betimlemeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Evcim S. Ve Öztaşkın, G. K. (2019). Early Byzantine churches in Olympos. *Arkeoloji ve Sanat*, 161, 129-162.
- Eyice, S. (1988). *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri: Bizans Mimarisi*. Bayram, S. Ed., s. 45-51. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Filimon, F. (2015). *Pillar of the Communities: The Lives of Alypius The Stylite*. Unpublished Master's Thesis, Central European University in partial fulfillment of the requirements of the Master of Arts degree in Medieval Studies, Budapest.
- Fünfschilling, S. ve Laflı, E. (2013). *Hadrianoupolis II: Glasfunde des 6. Und 7. Jahrhunderts aus Hadrianopolis, Paphlagonien (Türkei)*. Leidorf: Rahden/Wesf.
- Güneş, M. Y., Avcıbaşı, K., Ekşi, B., Gül, A., Bektaş, H., Karataş, Ü. ve Ulutürk, H. (2011). *Bolu Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*. Ankara: T.C. Bolu Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Gür, D. (2019). *Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hill, S. (1995). The First Season of Rescue Excavation at Çiftlik (Sinop). *Anatolian Studies*, 45, 219-231.
- Hoddinott, R. F. (1963). *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. New York: St. Martin's Press INC.

- Keleş, V., Çelikbaş, E. ve Yılmaz, A. (2014). *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı: Paphlagonia Hadrianoupolis'i*. Kasapoğlu, H. ve Yılmaz, M. A. Haz., s. 271-290. Ankara: Ankara Ofset Basım Matbaacılık.
- Keleş, V., Çelikbaş, E., Yılmaz, A. (2019). *Rıfat Ergeç Armağanı: Studies Presented to Rifat Ergeç: Paphlagonia Hadrianoupolis'i: Antik Çağ'da Bir Hac Merkezi*. T. Demir, M. Ekici, M. Ş. Dinç, Ç. M. Tarhan Ed., s. 199-206. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Kılavuz, B. N. ve Çelikbaş, E. (2013). Paphlagonia Hadrianoupolis'i. *Tarihi Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 159-214.
- Koch, G. (2015). *Erken Hıristiyan Sanatı*. (Çev: Aydın, A.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kozdere, G., Güneş, M. Y., Tütüncü, Z., Akbay, S. (1998). *Bolu 1998 Yıllığı: Kültür*. s. 107-187. Ankara: Plaka Matbaacılık Tic. Ve San. A.Ş.
- Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*. Middlesex: Penguin Books Ltd.
- Kulikowski, M. (2000). "The Notitia Dignitatum" as a Historical Source. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 49 (3), 358-377.
- Lafli, E. ve Christof, E. (2012). *Hadrianoupolis 1: Inschriften aus Paphlagonia*. Oxford: Archaeopress.
- Lafli, E. ve Kan Şahin, G. (2016). *Hadrianopolis III: Ceramic Finds from Southwestern Paphlagonia*. Oxford: Archaeopress.
- Lafli, E. ve Zäh, A. (2008). Archäologische Forschungen im Byzantinischen Hadrianupolis in Paphlagonien. *Byzantinische Zeitschrift*, 101 (2), 681-713.
- Lafli, E., Lightfoot, C. ve Ritter, M. (2016). Byzantine coins from Hadrianoupolis in Paphlagonia. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 40 (2), 187-206.
- Lamberz, E. (2004). *Die Bischofslisten des VII. Ökumenischen Konzils (Nicaenum II)*. München: Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi*. (Çev: Kadiroğlu M.), Ankara: Özel Basım.
- Mathews, T. F. (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*. London: Pennsylvania University Press.
- Millingen A. V. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*. London: MacMillan And Co., Limited.
- Oyarçin, K. (2019). Sikke Buluntuları Işığında Hadrianoupolis Kilise C Yapısı: Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu, 11-12 Ekim 2019, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.
- Ötüken, Y. (1996). *Forschungen im nordwestlichen Kleinasien: antike und byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa (Istanbuler Mitteilungen. Beiheft; 41)*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Patacı S. (2011). Paphlagonia Hadrianoupolis'i Hamam A ve A Kilisesi Mozaikleri. *JMR*, 4, 1-24.
- Patacı S. (2012). Paphlagonia Hadrianoupolis'i Mozaik ve Fresko Buluntuları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Patacı, S., Öz, A. K. ve Lafli, E. (2012). Paphlagonia Hadrianoupolis'i Mozaik Buluntuları: Ön Değerlendirmeler. *JMR*, 5, 163-172.
- Peker, A. U. (2006). *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu 2: Anadolu Bazilika Geleneği ve Selçuklu Anıtsal Mimarisine Etkisi*. Peker, A. U. ve Bilici, K. Ed., s. 55-65. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Rodley, L. (1994). *Byzantine Art and Architecture: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schultze, V. (1922). *Altchristliche Städte und Landschaften: II. Kleinasien*. Gütersloh: Druck und Verlag von C. Bertelsmann.

Şahin, G. K. (2015). Hadrianoupolis Pişmiş Toprak Buluntuları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Şahin, G. K. (2019). Bir Anadolu Eyaleti Olarak Honorias, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 14 (27), 11-42.

Treadgold, W. (2002). The Struggle for Survival (641-780). In Cyril Mango (Eds.), *The Oxford History of Byzantium* (p. 129-152), New York: Oxford University Press.

Verim, E. (2019). Paphlagonia'da Bir Piskoposluk Merkezi: Hadrianoupolis Antik Kenti: Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu, 11-12 Ekim 2019, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.

Ward-Perkins, J. B. (1958). *Notes on the structure and building Methods of Early Byzantine Architecture*; Rice, D. T. (Eds.), *The Great Palace of the Byzantine Emperors: Second Report*. (p. 52-104), Edinburg: The University Press.

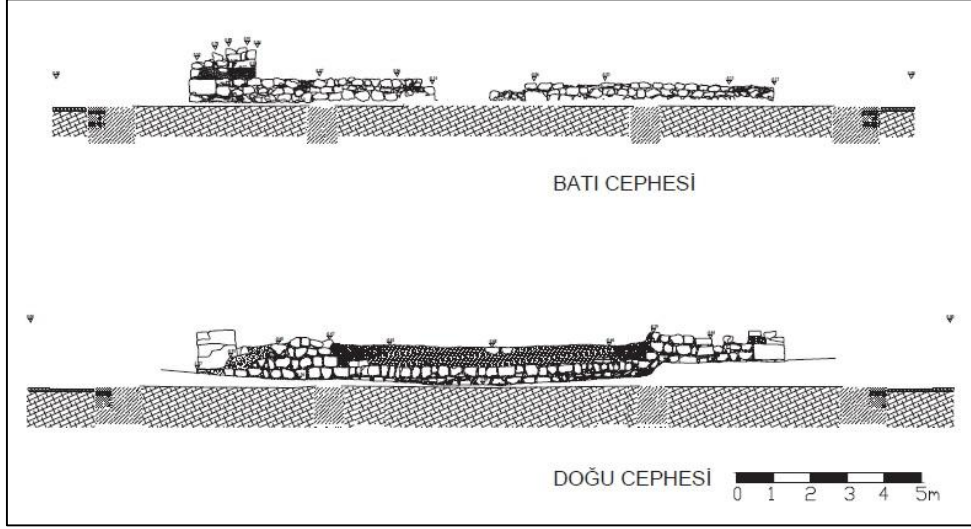
Yazıcı, S. U. (2018). Geç Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dünyasında Dinsel Su İnanışları, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (16), 21-31.

Yazıcı, S. U. (2019). *Anadolu'da Erken Hıristiyanlık Dönemi Vaftizhaneleri: Kilikia, Pamphylia, Lykia Örnekleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskişehir.

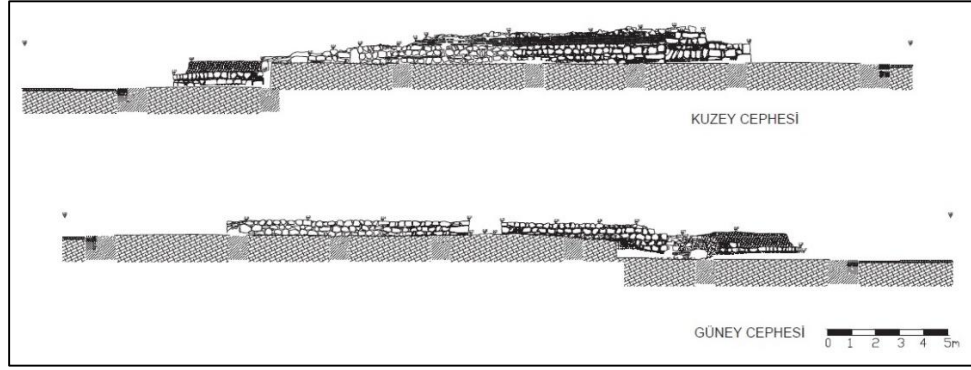
Zavagno, L. (2009). *Cities in Transition: Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and Early Middle Ages (AD 500-900)*. Oxford: Archaeopress.

Çizim ve Fotoğraflar

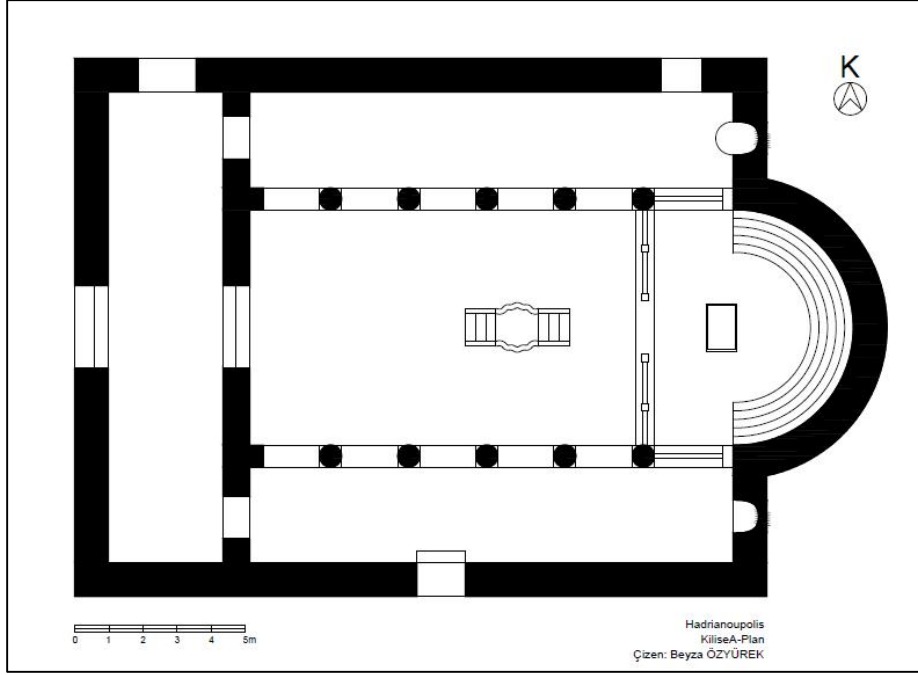
Çizim 1: Kilise A Batı-Doğu Cephe Kesit (Mimar Sedat Biçer)

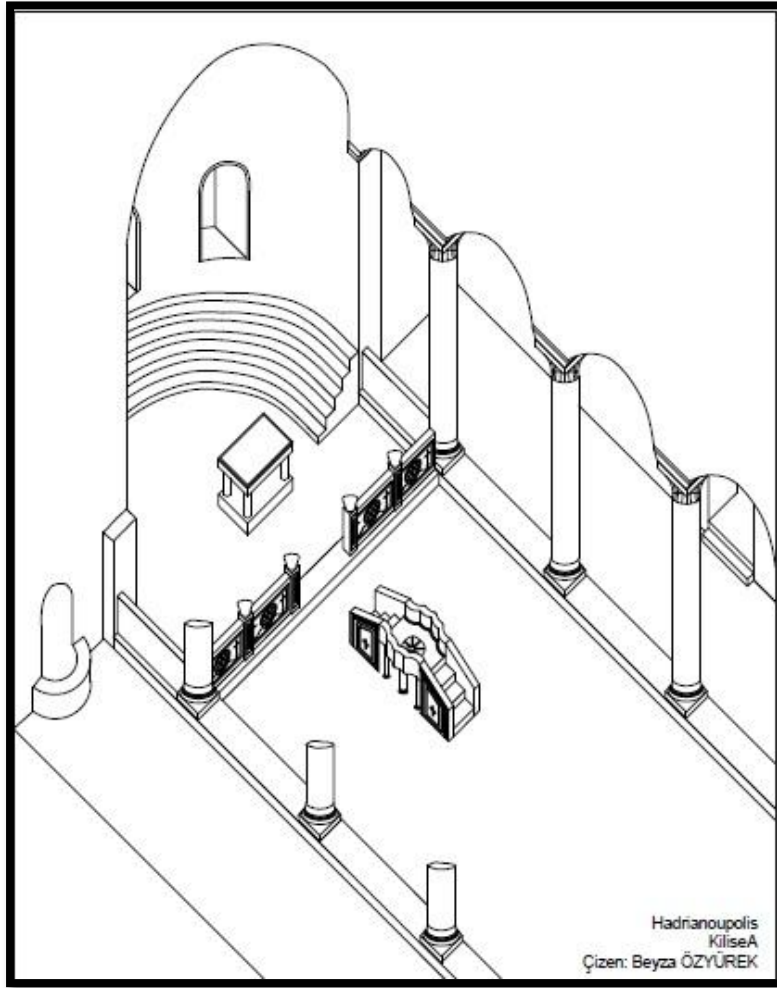
Çizim 2: Kilise A Kuzey-Güney Cephe Kesit (S. Biçer)

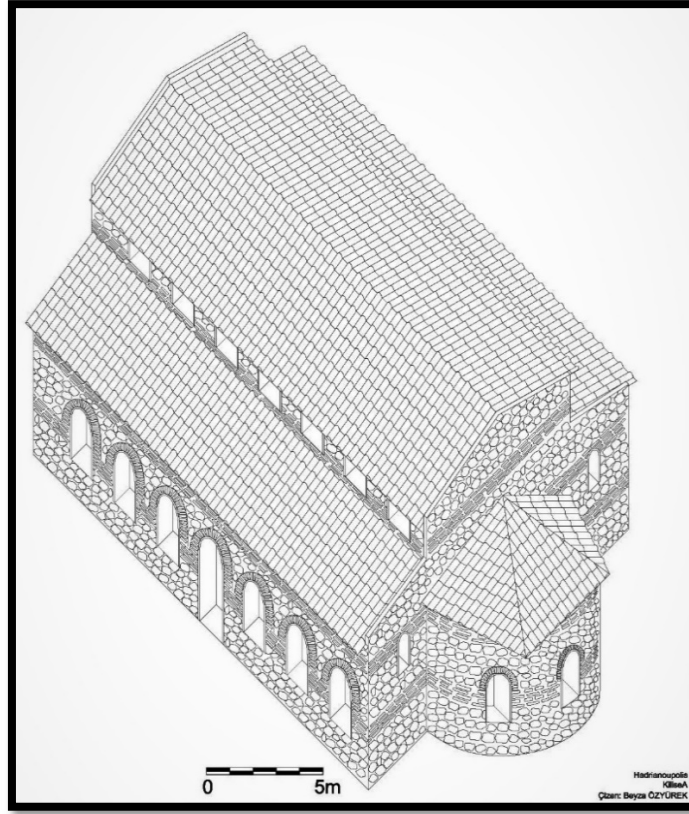
Çizim 3: Kilise A Plan Rölöve (S. Biçer)

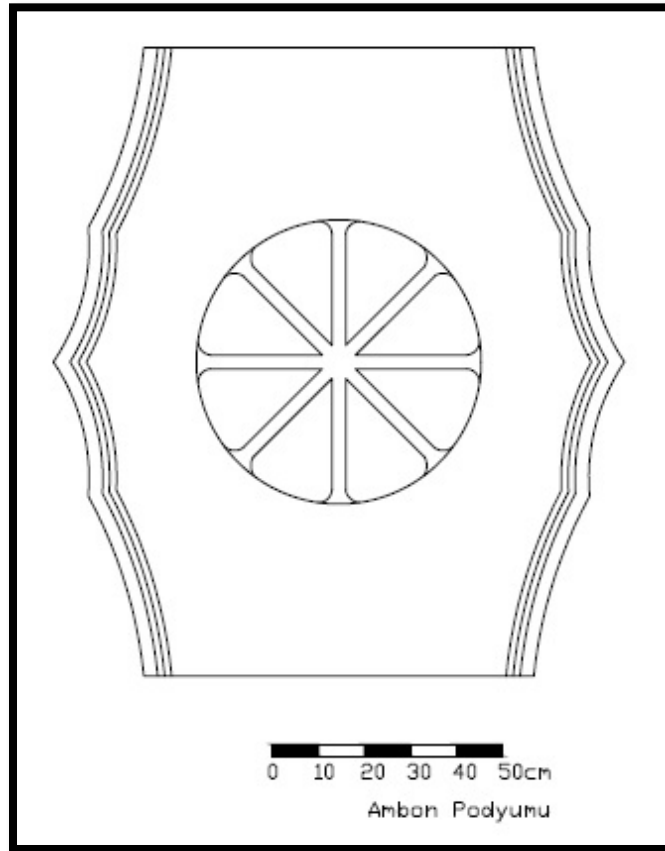
Çizim 4: Kilise A Plan Restitüsyonu (Mimar Beyza Özyürek)

Çizim 5: Kilise A İç Mekan Rekonstrüksiyonu (B. Özyürek)

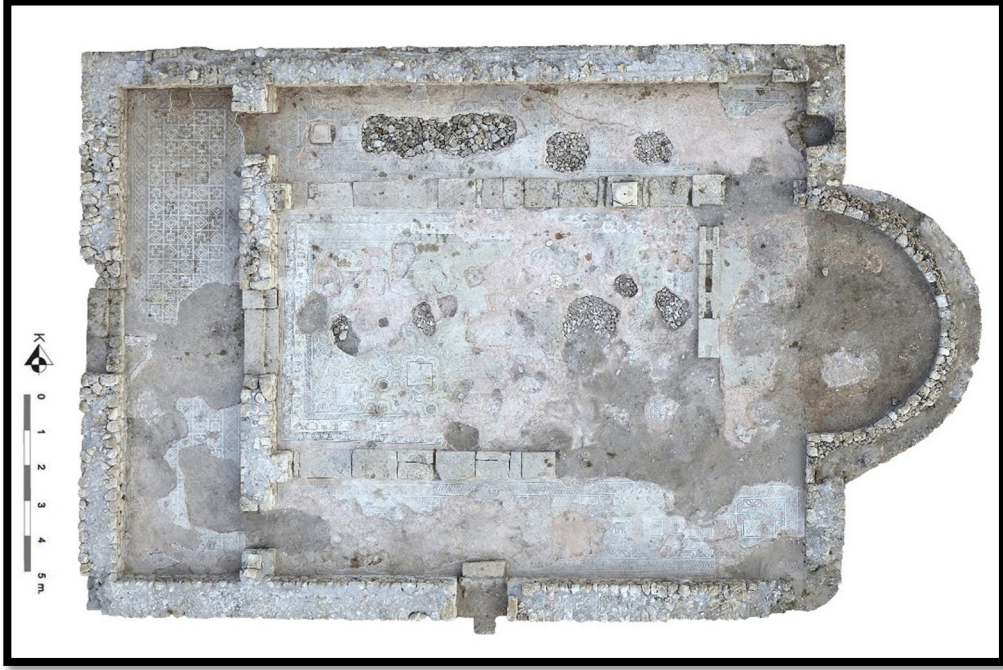

Çizim 6: Kilise A Rekonstrüksiyonu (B. Özyürek)

Çizim 7: Ambon Podyumu Restitüsyonu (B. Özyürek)

Fotoğraf 1: Havadan Genel Görünüm (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

Fotoğraf 2: Nartheks (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

Fotoğraf 3: Kuzeydoğudaki Dairevi Mekan (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

Fotoğraf 4: Bema ve Apsisin Güneyden Görünümü (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

Fotoğraf 5: Apsis ve Apsisteki Synthronon Kalıntısı (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

Fotoğraf 6: Güney Duvar (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

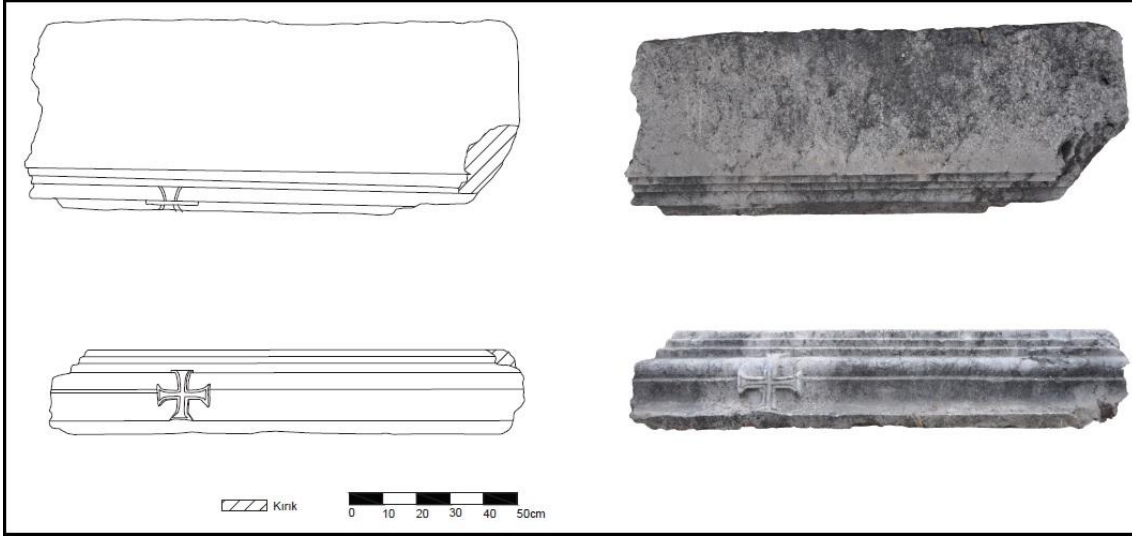
Fotoğraf 7: Kapı Sövesi Parçaları (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

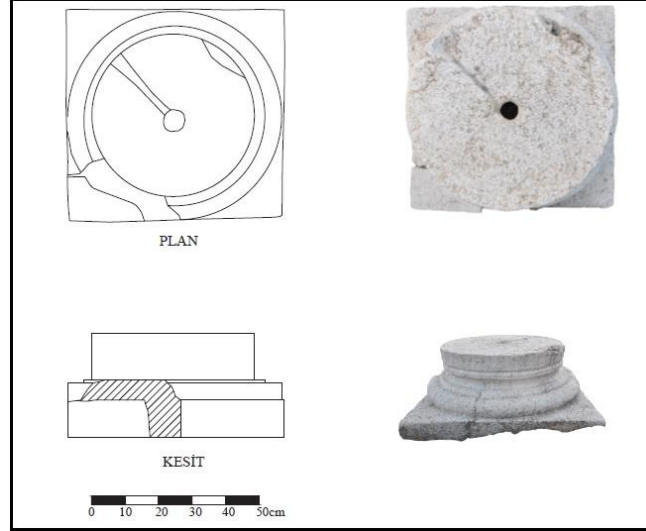
Fotoğraf 8: Sütun Parçaları (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

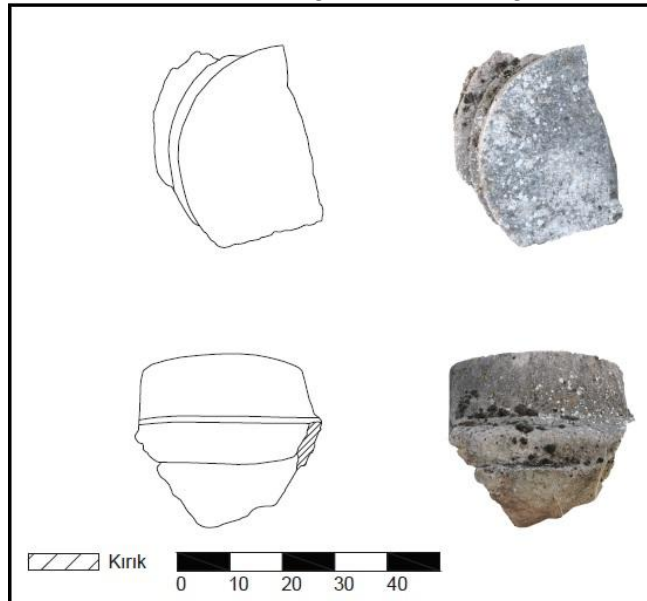
Fotoğraf 9: Levha ve Balüster Topuzu Parçaları (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

Levha 1: Kapı Lentosu Çizim ve Fotoğrafları (Umut Bostancı ve B. Özyürek)

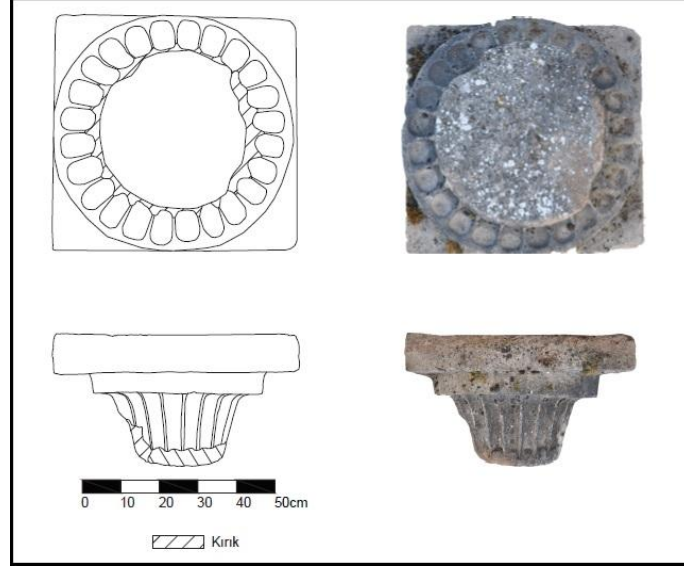

Levha 2: 1 Nolu Sütun Kaidesi Çizim ve Fotoğrafları (Arkeolog Umut Bostancı ve B. Özyürek)

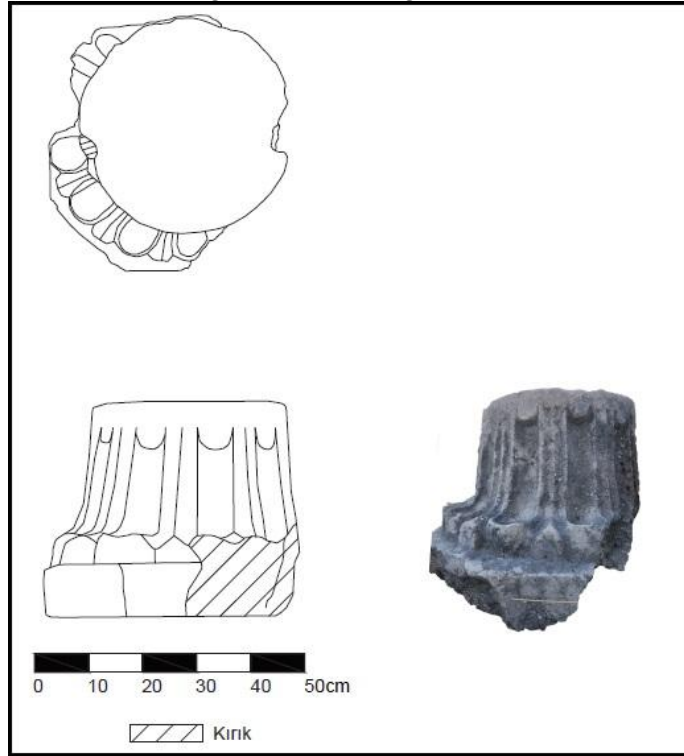

Levha 3: 2 Nolu Sütun Kaidesi Çizim ve Fotoğrafları (U. Bostancı ve B. Özyürek)

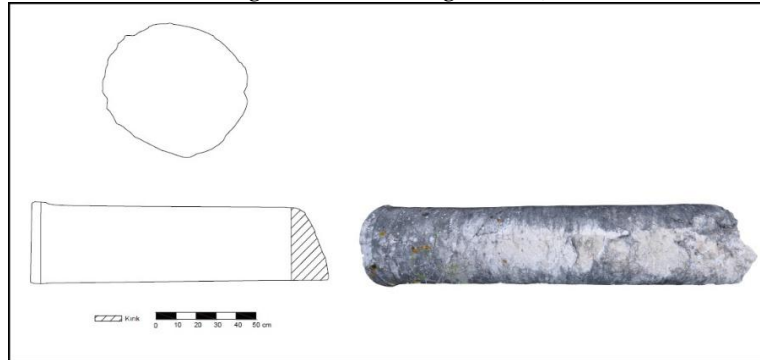

Levha 4: 1 Nolu Sütun Başlığı Çizim ve Fotoğrafları (U. Bostancı ve B. Özyürek)

Levha 5: 2 Nolu Sütun Başlığı Çizim ve Fotoğrafları (U. Bostancı ve B. Özyürek)

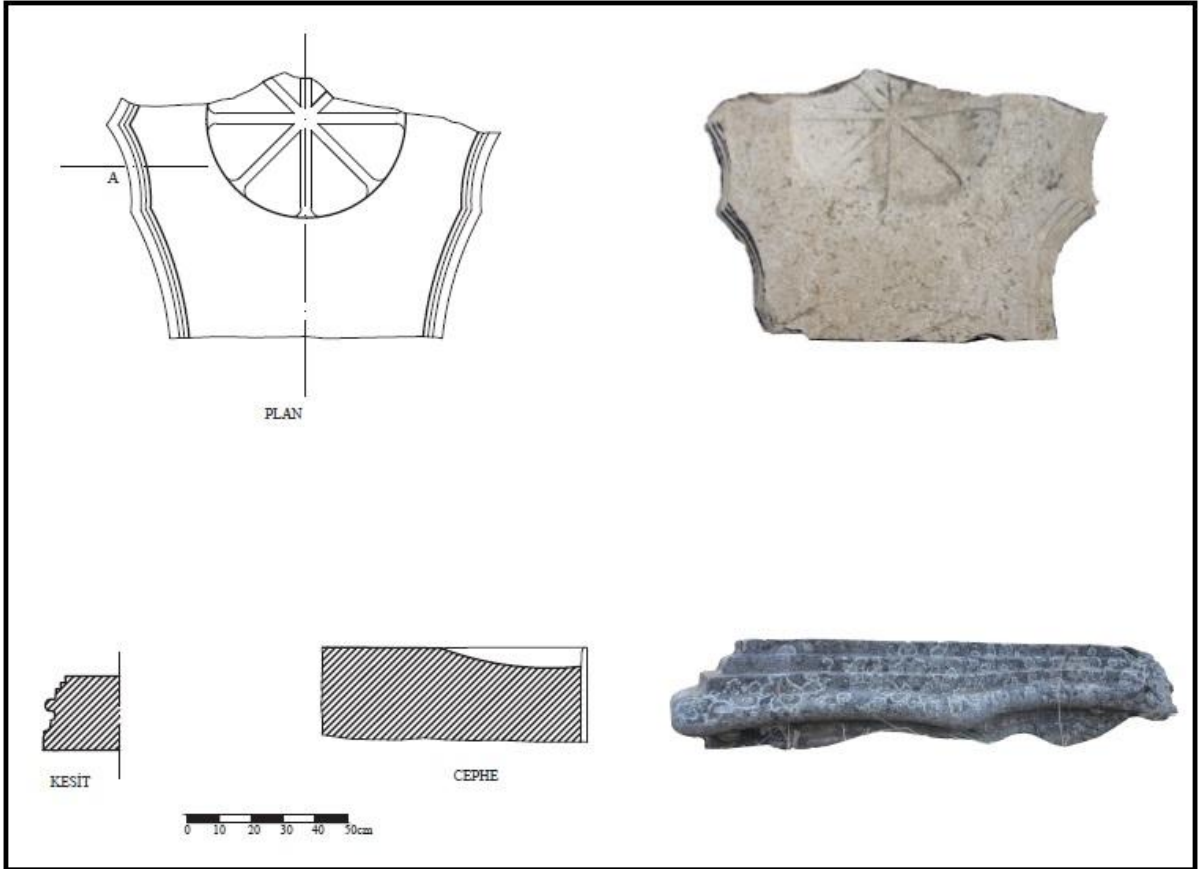

Levha 6: 1 Nolu Sütun Parçası Çizim ve Fotoğrafları (U. Bostancı ve B. Özyürek)

Levha 7: 5 Nolu Sütun Parçası Çizim ve Fotoğrafları (U. Bostancı ve B. Özyürek)

Levha 8: Ambon Podyumu Çizim ve Fotoğrafları (U. Bostancı ve B. Özyürek)